

Arbeidsmarkt en sociale zekerheid (II)

DRS. A.F. BAKHOVEN*

In verscheidene publikaties is de stelling verdedigd dat alleen al op grond van demografische ontwikkelingen een sterke stijging moet worden verwacht van de collectieve uitgaven op lange termijn. Financiering van deze stijging zal dan leiden tot een (te) forse toeneming van belastingen en premies. In dit blad verscheen onlangs zo'n studie van Van den Bosch en Petersen (B&P) 1). Het artikel van B&P kan als volgt worden samengevat:

1. in de afgelopen halve eeuw is de arbeidsparticipatie voortdurend gedaald;
2. door de vergrijzing zal deze ontwikkeling zich in de komende halve eeuw voortzetten onder de veronderstelling van constante leeftijdsspecifieke participatiegraden. Deze laatste veronderstelling is nog te optimistisch (aldus B&P);
3. bij een constante verhouding tussen uitkeringsgerechtigden en niet-actieven voor de leeftijdscategorie 20-64 jaar en de categorie ouder dan 64, zal het aantal uitkeringsgerechtigden stijgen met 50%;
4. de financieringslasten zullen door de stijging van het aantal uitkeringsgerechtigden toenemen van 50% van de loonsom in 1981 tot 80% in het jaar 2030.

Hieronder wordt bij de vier punten een kort commentaar verstrekt 2).

Arbeidsparticipatie in het verleden

B&P trachten hun tentatieve projecties

van de arbeidsparticipatie in een historisch perspectief te plaatsen. Volgens hun cijfers daalde de arbeidsparticipatie in het verleden fors. Arbeidsparticipatie is door B&P gedefinieerd als de verhouding tussen het aantal werkenden boven de 19 jaar 3). Zoals uit tabel 1 blijkt, is volgens CBS-cijfers echter nauwelijks sprake van een daling van de participatiegraad. De indruk bestaat dat B&P onjuiste cijfers hanteren voor de beroepsbevolking.

Arbeidsparticipatie in de toekomst

Bij de toekomstprojecties spelen bij B&P de leeftijdsspecifieke participatiegraden voor 1981 een cruciale rol. Deze zijn

* De auteur is hoofd van de afdeling middellange-termijnplanning van het Centraal Planbureau.

1) F.A. Van den Bosch en C. Petersen, Arbeidsmarkt en sociale zekerheid: ontwikkelingen en interacties, *ESB*, 10 oktober 1984.

2) Dit commentaar is gedeeltelijk eerder gegeven op een conferentie georganiseerd door Rotterdamse Monetaire Studies. Een journalistieke samenvatting is gemaakt door F. van Empel, *Een eerherstel van het marktmechanisme*, Stenfert Kroese, Leiden, 1984.

3) Het argument om de leeftijdscategorie van 19 jaar en jonger buiten beschouwing te laten op grond van sterk gedaalde arbeidsparticipatie is niet overtuigend, vooral omdat de leeftijdscategorie boven de 64 jaar, waar de arbeidsparticipatie veel sterker is gedaald, niet buiten beschouwing is gelaten.

Tabel 1. Participatiegraden in de periode 1930-1981

	1930	1947	1971	1981
1. Beroepsbevolking ouder dan 19 jaar, excl. werklozen (in mln. personen)				
a. volgens CBS	2,5	3,2	4,2	4,8
b. volgens B&P	3,0	3,7	4,3	4,3
2. Bevolking ouder dan 19 jaar (in mln.)	4,7	6,1	8,4	9,8
3. Participatiegraad				
(1a) / (2) (CBS)	0,53	0,53	0,50	0,49
(1b) / (2) (B&P)	0,64	0,60	0,51	0,44

Bronnen: voor de jaren 1930, 1947 en 1971: *Tachtig jaar statistiek in tijdreeksen*, Beroepsbevolking: tabel H, (kolom 1 minus kolom 30) × (kolommen 16 t/m 19)/100; bevolking: tabel B, kolommen 52 + 53; voor 1981: *Sociale maandstatistiek en Statistisch Zakboek 1982*.

Tabel 2. Leeftijdsspecifieke participatiegraden in 1981

Leeftijdsklasse (1)	Beroepsbevolking >19 jaar, excl. werklozen b) (× 1.000) (2)	Bevolking >19 jaar a) (× 1.000) (3)	Leeftijdsspecifieke participatiegraden	
			(2) / (3) (4)	cijfers B&P (5)
20 - 24 jaar	790	1.210	0,65	0,59
25 - 29 jaar	750	1.160	0,65	
30 - 34 jaar	800	1.220	0,66	0,55
35 - 39 jaar	610	930	0,66	
40 - 44 jaar	530	830	0,64	
45 - 49 jaar	450	760	0,59	0,52
50 - 54 jaar	390	740	0,53	
55 - 59 jaar	290	710	0,41	0,34
60 - 64 jaar	130	610	0,21	
65 en ouder	30	1.640	0,02	0,02
Totaal	4.770	9.810	0,49	0,44

a) Bronnen: zie tabel 1.

b) De beroepsbevolking is onderschat omdat niet in de steekproef zijn opgenomen de werkzame personen in huizen.

namelijk tot 2030 constant gehouden 4). In tabel 2 zijn ze vermeld en onderbouwd met behulp van CBS-cijfers. Tevens zijn in deze tabel de cijfers van B&P weergegeven. Van belang is niet alleen dat hun cijfers een lager niveau hebben, maar tevens dat de verdeling afwijkt. Toepassing van de cijfers uit de vierde kolom op de bevolkingscijfers voor 2030 leidt tot een kleine stijging van de beroepsbevolking, terwijl de cijfers uit de vijfde kolom (van B&P dus) tot een daling leiden ten opzichte van 1981.

B&P achten het constant houden van de leeftijdsspecifieke participatiegraden van 1981 een te optimistische veronderstelling. Dit pessimisme hangt wellicht samen met door B&P berekende dalingen in het verleden, maar deze cijfers zijn met de door B&P aangegeven bronnen niet te reconstrueren.

Voor een projectie voor de toekomst lijkt het nuttig rekening te houden met een lichte daling van de arbeidsparticipatie van mannen boven de 40 jaar en een voortgaande stijging van de participatie van vrouwen tussen de 25 en 60 jaar. Hierbij dient te worden bedacht dat in 1981 de participatie van vrouwen ca. 60% lager lag dan bij mannen. Zoals uit CPB-berekeningen kan worden afgeleid, zal de stijging van de arbeidsparticipatie van vrouwen de geringe daling bij mannen verre overtreffen 5). Tentatieve ramingen geven aanleiding te veronderstellen dat door de per saldo optredende stijging van de leeftijdsspe-

cifieke participatiegraden de beroepsbevolking, ten opzichte van die bij constante participatiegraden, met 0,6 mln. in de komende halve eeuw extra zal stijgen. In tabel 3 zijn de cijfers nog eens samengevat.

Stijging aantal uitkeringsgerechtigden

B&P beperken hun analyse tot uitkeringen in verband met ziekte, arbeidsongeschiktheid, werkloosheid, AWW, VUT en AOW 6). Volgens hun berekeningen bedraagt het totaal aantal uitkeringsgerechtigden 3,2 mln. Alleen de AOW wordt genoten door uitkeringstrekkers boven de 64; dit zijn er 1,4 mln. Op basis van de veronderstelling dat zowel voor de leeftijdscategorie jonger dan 65 jaar als voor de leeftijdscategorie daarboven de verhouding tussen uitkeringsgerechtigden en niet-actieven constant blijft, kan het aantal uitkeringsgerechtigden in 2030 worden berekend. De resultaten van de berekening zijn gegeven in tabel 4.

Tabel 4 laat zien dat het aantal uitkeringstrekkers in de leeftijdsklasse 20-64 jaar niet stijgt (ten opzichte van de actieven zelfs daalt). In de leeftijdsklasse 65 jaar en ouder is bijna sprake van een verdubbeling van het aantal uitkeringstrekkers.

De financieringslasten

B&P geven een berekening van de collec-

Tabel 3. De arbeidsparticipatie in de jaren 1981 en 2030

	1981	2030
1. Beroepsbevolking >19 jaar, excl. werklozen, bij leeftijdsspecifieke participatiegraden van 1981 (in mln. personen)	4,8	4,9
2. Effect wijzigingen leeftijdsspecifieke participatiegraden (in mln.)		0,6
3. (1) + (2)	4,8	5,5
4. Bevolking >19 jaar (in mln.)	9,8	12,0
5. Participatiegraad (3) / (4)	0,49	0,46
Raming B&P	0,44	0,34

Tabel 4. Uitkeringstrekkers in 1981 en 2030 (in mln.)

	1981	2030
1. Actieven (regel 3 van tabel 3)	4,8	5,5
2. Niet-actieven:		
20 - 64 jaar	3,4	3,4
65 jaar en ouder	1,6	3,1
	5,0	6,5
3. Uitkeringstrekkers:		
20 - 64 jaar	1,8	1,8
65 jaar en ouder	1,4	2,7
	3,2	4,5 a)

a) Het aantal volgens B&P: 4,9 mln.

tieve druk in 1981 en 2030. Zij definiëren deze druk als volgt:

$$P = \alpha V/A$$

waarin:

α = verhouding tussen de gemiddelde uitkering \bar{v} en het gemiddelde loon-inkomen \bar{y} ;

V = aantal uitkeringsgerechtigden;

A = aantal economisch actieven.

Tegen de wijze waarop B&P de druk definitie hanteren heb ik vijf bezwaren:

1. zoals reeds uiteengezet zullen de leeftijdsspecifieke participatiegraden naar verwachting iets toenemen. B&P laten deze participatiegraden constant. Ten gevolge hiervan ramen zij de stijging V te hoog en die van A te laag;
2. B&P laten bij de bepaling van het niveau van A de leeftijdscategorie jonger dan 20 jaar buiten beschouwing (0,3 mln. in 1981 en 0,2 mln. in 2030). Bovendien corrigeren zij de mutatie in A niet voor de toeneming van deeltijdarbeid. Deze negatieve correctie bedraagt naar verwachting 0,4 mln. 7). Zoals uit tabel 1 blijkt, hanteren zij bovendien nog een onbegrijpelijk cijfer voor de beroepsbevolking exclusief de jongeren in 1981;
3. bij de berekening van α hanteren B&P een te laag cijfer voor \bar{y} . De loonsom inclusief het toegerekend loon van zelfstandigen ($A \times \bar{y}$) bedroeg in 1981 f. 228 mrd. Bij de lage waarde van A die B&P hanteren (f. 4,3 mln.) vermeerderd met jongeren (0,3 mln.) zou \bar{y} gemiddeld ca. f. 50.000 bedragen. In mijn berekening ga ik, gezien de hogere waarde voor A , uit van f. 44.700. B&P hanteren echter f. 37.300;
4. Ten onrechte veronderstellen B&P dat α constant zal blijven. Indien ervan wordt uitgegaan dat de uitkeringen worden gefinancierd via heffingen op het loon dan blijft α alleen constant bij een bruto-brutokoppeling. Er zijn echter redenen om van een netto-nettokoppeling uit te gaan. Ten eerste ligt deze koppeling, tenminste voor de AOW,

4) Impliciet is de werkloosheid per categorie mee-geëxtrapoleerd. Het zou meer voor de hand hebben gelegen om bij lange-termijnbeschouwingen het structurele arbeidsaanbod als percentage van de bevolking per categorie te extrapoleren.

5) W.J.M.L. Wong Meeuw Hing, *Vooruitberekeningen van het trendmatig arbeidsaanbod tussen 1980 en 2010*, CPB-monografie 24, Den Haag, 1983.

6) Inclusief regelingen overheids personeel (zie noten tabel 5 artikel B&P).

7) Om A te berekenen uit tabel 4 moet het aantal actieven in deze tabel worden vermeerderd met de jongeren en in 2030 worden gecorrigeerd voor de toeneming van deeltijdarbeid. A wordt dan in 1981: 5,1 mln. en in 2030: 5,3 mln.

Tabel 5. Collectieve druk sociale zekerheid in perunen van de loonsom

	B&P		Eigen berekeningen	
	1981	2030	1981	2030
Veronderstellingen:				
V	3,2	4,9	3,2	4,5
A	4,3	4,1	5,1	5,3
α	0,67		0,56	
Uitkomsten voor P bij:				
- bruto-brutokoppeling (constante α)	0,50	0,80	0,35	0,48
- netto-nettokoppeling (constante α)	0,50	0,62	0,35	0,42

a) $\alpha_{2030} = \frac{\gamma_{1981}}{1 + \gamma_{1981} \times V_{2030}/A_{2030}}$, waarin $\gamma_{1981} = \frac{\bar{B}_{1981}}{\bar{V}_{1981}} - V_{1981} \times \frac{\bar{B}_{1981}}{A_{1981}}$
 ($\gamma_{1981} = 1,3$ bij B&P en $0,86$ bij eigen berekeningen en $\alpha_{2030} = 0,52$ bij B&P en $0,50$ bij eigen berekeningen).

Bij de berekening van γ , de verhouding tussen netto uitkering en netto gemiddeld loon, is verondersteld dat de gemiddelde bruto en netto uitkering aan elkaar gelijk zijn en voorts dat het bruto loon minus het totaal van de uitkeringen gelijk is aan het netto loon. De effecten van deze veronderstellingen zijn niet nader onderzocht. De uitkomsten van de berekeningen geven dan ook niet meer dan een tendentie aan.

verankerd in de AOW (artikel 8), ten tweede zouden bij een bruto-brutokoppeling de netto uitkeringen uitgaan boven het netto loon, gegeven de extra heffingen die nodig zijn om het toenemend aantal uitkeringen op grond van demografische ontwikkelingen tot 2030 te financieren 8);

5. B&P veronderstellen dat de extra uitkeringen leiden tot extra heffingen tot een zelfde bedrag. In de uitkeringen die door B&P zijn geëxtrapoleerd, zijn tevens aanvullende pensioenen begrepen die via een kapitaaldeckingsstelsel (micro-economisch) reeds zijn gefinancierd.

In tabel 5 zijn de berekeningen van de druk P nog eens vergeleken met eigen berekeningen.

Tabel 5 laat zien dat de druk P bij de eigen berekening met ca. 20% toeneemt en niet met 60% zoals de door B&P gepubliceerde cijfers suggereren. De collectieve druk, uitgedrukt in procenten van het nationaal inkomen, zal bij een volledige financiering 9) van de extra uitkeringen voor de sociale zekerheid (exclusief de gezondheidszorg en kinderbijslagen) bij de genoemde uitgangspunten met ca. 0,1% per jaar moeten stijgen op grond van demografische ontwikkelingen.

Tegenover deze geringe stijging zijn dalingen van de collectieve uitgaven te verwachten met name voor de kinderbijslag en het onderwijs in samenhang met de da-

ling van de bevolking jonger dan 20 jaar 10). Ook zonder deze dalingen zijn de geringe drukstijgingen voor de ontwikkeling van het reëel beschikbaar looninkomen van relatief gering belang. Bij een zeer pessimistische schatting van de toeneming van de productie per werkende met 2% per jaar zal slechts een half procent gebruikt moeten worden voor de financiering van de stijging van uitkeringen. Het netto loon zou dan met 1,5% per jaar toenemen.

A.F. Bakhoven

8) Het is merkwaardig dat in diverse publikaties de berekeningen gebaseerd zijn op een bruto-brutokoppeling, terwijl expliciet gewezen wordt op de feitelijke netto-nettokoppeling. Dit is bij voorbeeld het geval in de studie van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, *Demografische ontwikkelingen in macro-economisch perspectief*, oktober 1984, en in die van A.P. Huyser en P.D. van Loo, *De invloed van de vergrijzing op het AOW-pensioen en de aanvullende pensioenen*, De Nederlandsche Bank, november, 1984. Impliciet is de bruto-brutokoppeling verwerkt door o.a. T. van de Graaf, De horizon van het financieel en sociaal-economisch beleid, in: *Toegepaste Economie*; en: H. den Hartog en J. Weitenberg (red.), *Grenzen en Mogelijkheden*, Centraal Planbureau, Den Haag, 1984.

9) Zie mijn bezwaar 5.

10) Zie het rapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau, *Collectieve uitgaven en demografische ontwikkeling, 1970-2030*, Rijswijk, 1984.

tot de volgende resultaten:

	Netto nationaal inkomen in mrd. gld. (1)	Lasten beschouwde sociale zekerheidsregelingen in mrd. gld. (2)	$\frac{(2)}{(1)} \times 100\%$
1981	316	80	25
2030	830	280	34

Uit de uitwerking van het voorbeeld van de heer Nelissen blijkt dat ook indien „in-komenstijgingen iets beneden de economische groei geaccepteerd worden”, het beslag van de in onze analyse betrokken sociale-zekerheidsregelingen op het nationaal inkomen aanzienlijk zal toenemen, en wel van circa 25% in 1981, tot circa 34% in 2030. Een toeneming van het beslag op het nationaal inkomen van een orde van grootte van 9 procentpunt lijkt ons wel relevant. Dit des te meer daar de ervaring uitwijst dat er grenzen bestaan aan de solidariteit en (daarmee) aan de politieke wil en economische mogelijkheden om de sociale zekerheid uit de collectieve middelen te financieren 1). Daarbij komt nog dat het uitgangspunt dat de heer Nelissen in zijn voorbeeld kiest weinig realistisch lijkt, daar op langere termijn gemiddeld de reële loonontwikkeling, de economische groei grosso modo lijkt te volgen.

Verder zij opgemerkt dat in de in voetnoot 8 door de heer Nelissen genoemde publikatie wordt uitgegaan van „ongewijzigde uitgaven per eenheid „gebruik””, hetgeen wat betreft de sociale zekerheid inhoudt dat in deze publikatie wordt voorbijgegaan aan de koppeling tussen economische groei, reële loonstijging en reële stijging uitkeringsniveau. In dit kader wordt in de door de heer Nelissen aangevoerde studie van Goudriaan e.a. (dan ook) opgemerkt: „Daarom is in deze studie vermoedelijk sprake van een (mogelijk ernstige) onderschatting van de toekomstige uitgavenontwikkeling” 2).

Ons is niet duidelijk op basis waarvan bij de heer Nelissen de suggestie is gewekt dat „de stijging van het relatieve aandeel der niet-actieven (met een uitkering) vooral veroorzaakt wordt door het bestaan van het stelsel van sociale zekerheid”. Wellicht spelen de door de heer Nelissen aangehaalde „voorbeelden” („Zo kan men moeilijk stellen...”, en: „Zo wordt de veel gehoorde...”) bij het opwekken van deze suggestie een rol. Het verband van deze „voorbeelden” met onze publikatie ontgaat ons evenwel ten enenmale, daar wij direct, noch indirect dergelijke uitspraken hebben gedaan.

De reactie van de Bakhoven

De reactie van Bakhoven spitst zich toe op vier, deels onderling samenhangende,

1) R. Goudriaan e.a., *Collectieve uitgaven en demografische ontwikkeling, 1970-2030*, SCP, Rijswijk, 1984, blz. 168.

2) Idem.

Naschrift

De reactie van de heer Nelissen

De door de heer Nelissen geponeerde samenhang tussen de toekomstige ontwikkeling van het aantal actieven en de hoeveelheid produkt (meer produktie vereist meer actieven) is wel erg eenvoudig van aard, omdat daarmee geheel voorbij wordt ge-

gaan aan de ontwikkeling van de productiviteit. In het vervolg van zijn betoog geeft de heer Nelissen een voorbeeld dat zou moeten uitwijzen dat „de financiering van de sociale zekerheid geen problemen behoeft te geven”. Helaas heeft de heer Nelissen zijn eigen voorbeeld niet verder uitgewerkt. Wij zullen dit wel doen. Nadere uitwerking op basis van de door de heer Nelissen genoemde groeipercentages leidt

punten. Ten einde de leesbaarheid, en daarmee de inzichtelijkheid van de discussie, niet te veel in gevaar te brengen, zullen wij bij het navolgende puntsgewijze commentaar een te grote cijfermatige detaillering trachten te vermijden. Na dit puntsgewijze eveneens beknopte commentaar zullen wij nog kort ingaan op enkele hoofdlijnen van de onderhavige analyse.

Bakhoven gebruikt wat betreft de arbeidsparticipatie in het verleden dezelfde bronnen als wij hebben vermeld. Het verschil in uitkomsten schuilt dan ook niet in de bronnen, doch in de interpretatie van de daar vermelde cijfers. Belangrijke elementen daarbij zijn onder meer het onderscheid personen-arbeidsjaren, de gehanteerde leeftijdsindeling en het niet-actief zijn wegens ziekteverzuim.

De toelichting van Bakhoven op tabel 1 is niet geheel duidelijk, doch uit deze toelichting kan wel worden opgemaakt dat hij de *werkzame personen van 65 jaar en ouder*, welke categorie juist in het begin van de geanalyseerde periode nog aanzienlijk was, is vergeten mee te tellen bij de berekening van de beroepsbevolking ouder dan 19 jaar.

Daar het gaat om het onderscheid tussen het aantal daadwerkelijk economisch actieven en het aantal uitkeringsgerechtigden sociale zekerheid hebben wij de beroepsbevolking in tegenstelling tot Bakhoven in zijn tabel 2, zoals te doen gebruikelijk in dergelijke analyses, mede gecorrigeerd voor het ziekteverzuim. De opmerkingen van Bakhoven betreffende de toekomstige ontwikkeling van het aantal economisch actieven berusten, tot 2010, vooral op de in voetnoot 5 van zijn reactie vermelde publicatie en, tot 2030, op „tentatieve ramingen”. De in voetnoot 5 aangehaalde publicatie betreft evenwel niet een raming van het toekomstige aantal economisch actieven doch, zoals de titel ook expliciet aangeeft, een vooruitberekening van het *arbeidsaanbod*. De eventuele groei van het aanbod van arbeid door vrouwen zegt daarbij niets over de ontwikkeling van de werkgelegenheid en daarmee, gegeven vraag en aanbod op de arbeidsmarkt, over de ontwikkeling van het aantal personen dat tegen betaling arbeid zal kunnen verrichten. De door Bakhoven in tabel 3 vermelde cijfers voor 2030 berusten op een „tentatieve raming”. Bij ontstentenis van verdere toelichting en/of bronvermelding hiervan moet ons commentaar in deze beperkt blijven tot het uitspreken van het vermoeden dat deze raming niet het aantal verwachte economisch actieven betreft, doch uitsluitend het aanbod op de arbeidsmarkt.

Tabel 4 van Bakhoven kan ons geen ander commentaar ontlokken dan dat, eens te meer, blijkt dat de ramingen van het totaal aantal volwassen uitkeringsgerechtigden sociale zekerheid dezelfde kant uitwijzen: de indicatie is een, vooral vanwege de vergrijzing, forse stijging (volgens Bakhoven ca. 40%).

Het vierde punt van Bakhoven heeft *grotendeels een resumerend karakter*. De belangrijkste opmerkingen inzake de in tabel 5 door Bakhoven vermelde cijfers zijn

reeds hiervoor aan de orde gekomen. Herhaald zij slechts dat Bakhoven verzuimd heeft om te corrigeren voor het ziekteverzuim. Los daarvan zou, afhankelijk van de inschatting van de respectieve relevante ontwikkelingen, de strekking van het commentaar ook hebben kunnen zijn dat onze projectie een te rooskleurig beeld oplevert. Hiervoor zouden onder meer de volgende argumenten kunnen worden aangevoerd:

- extrapolatie van de participatiegraden, beroep op de sociale zekerheid e.d. vanuit het laatst bekende volledige jaar, 1983, in plaats vanuit 1981 zou tot een lagere schatting van het aantal economisch actieven en een hogere schatting van het aantal uitkeringsgerechtigden hebben geleid;
- geabstraheerd is van de mogelijk sterke negatieve invloed van de automatisering op de toekomstige werkgelegenheid, en daarmee op het aantal actieven;
- het percentage niet-actieven dat een beroep zal doen op de sociale zekerheid is impliciet vrijwel constant verondersteld. Het doortrekken van de structureel waar te nemen stijging van dit percentage ware juist geweest. Dit betekent een groter beroep op de sociale zekerheid;
- de geschetste wederzijdse beïnvloeding van de arbeidsmarkt en het beroep op de sociale zekerheid is bij de toekomstprojectie buiten beschouwing gelaten.

Het wel verdisconteren hiervan in de toekomstprojectie zou leiden tot een lager aantal economisch actieven en een groter aantal uitkeringsgerechtigden.

Slot

Beide voorgaande commentaren zijn vooral cijfermatig van aard. Hoewel op zich niet onbegrijpelijk, wordt daardoor wel voorbijgegaan aan een aantal belangrijke *hoofdlijnen* van ons artikel zoals de *schaarbeweging* - de procentuele daling van het aantal volwassen actieven en het stijgend aandeel daarvan dat een beroep doet op de sociale zekerheid -, de interactie van deze ontwikkeling met vraag en aanbod op de arbeidsmarkt en de mogelijke betekenis van structureel waar te nemen ontwikkelingen in het verleden voor de toekomst. Daarbij geldt dat, zoals wij reeds in de samenvatting van ons artikel hebben benadrukt, de waarde van toekomstverkenningen niet is gelegen in het laten zien hoe de toekomst er precies zal uitzien. Waar het om gaat is juist ter wille van *het behoud* van een adequaat stelsel van sociale zekerheid meer dan het in het verleden attent te zijn op de veelheid van economische aspecten van sociale zekerheid.

F.A.J. van den Bosch
C. Petersen